

LA POBRESA: REFLEXIONS I ALGUNES IDEES PER FOMENTAR EL DEBAT ALS CENTRES EDUCATIUS

JAUME FUSTÉ ESCUDÉ

Universitat de Barcelona

Pobresa i *riquesa* són dues paraules que col·loquialment acostumen a funcionar com a oposades seguint un esquema molt simple: *riquesa* és l'absència de *pobresa* i viceversa, és a dir, que hom és ric o pobre, però semblaria que mai les dues coses a la vegada. El diccionari de l'Enciclopèdia Catalana defineix *pobresa* com a «mancaça o gran escassetat del necessari per a viure». Veiem, doncs, que col·loca la necessitat com a element central, però *necessari* és un concepte relatiu, perquè les persones podem trobar necessàries coses diferents, fins i tot, molt diferents. Per delimitar allò que considerem indiscutiblement necessari, podem tenir els drets humans com a referència, essent l'habitatge, l'alimentació, l'accés a la salut, els mínims indispensables per viure amb dignitat.

En parlar de pobresa, solem posar el focus en els béns materials i, si bé és cert que són importants, segur que no tant com el model de societat imperant, del qual no és possible escapar, ens dicta. No és possible restar exclusivament en la dimensió material de la pobresa, immediatament n'apareixen d'altres: la pobresa social, la pobresa espiritual, la pobresa afectiva, etc., que són igualment perniciosos i que ens obliguen a entendre la pobresa com un fet complex,

no lineal, multifactorial i subjectiu. En aquest escrit comencem tractant la pobresa de manera genèrica per acabar centrant-nos en una de les moltes existents, concretament l'anomenada *pobresa alimentària*.

La pobresa i la riquesa són formes subjectes a la percepció personal. Posseir molts béns materials no garanteix sentir-se ric i també, afortunadament, a l'inrevés. En aquesta dimensió de la pobresa són determinants el context social, els estils de vida, les experiències viscudes, l'educació rebuda, etc. Alexis de Tocqueville¹ ja va observar que la pobresa era present de manera contundent i inevitable en les nacions riques industrialitzades a inicis del segle XIX: com més industrialitzades, més pobresa. Per contra, en les societats més endarrerides en què es conservava un món rural hi havia almenys la possibilitat de ser autosuficients, són les contradiccions del progrés. Vulguem o no, el nostre context social ens imposa allò que s'espera de nosaltres com a ciutadans de l'època que ens ha tocat viure. Els paràmetres que delimiten la frontera entre la riquesa i la pobresa han anat modificant-se al llarg del temps, darrerament de manera molt ràpida i sovint sense temps de poder-ho assimilar. L'evolució trepidant de la tecnologia n'és un exemple molt evident, però no l'únic: l'accés a internet com a factor, ara ja imprescindible, l'anomenada bretxa digital, és una evidència que es correspon a un tipus de pobresa, la digital, una més, entre d'altres. La pobresa tecnològica, energètica, urbana, rural, menstrual, etc., augmenten l'inventari de pobreses, generalment van associades i fàcilment una fomenta l'altra. És en part per això que actualment parlem de diferents graus de pobresa: extrema, absoluta, relativa, estructural, conjuntural...

1. Alexis de TOCQUEVILLE, *Democràcia y pobreza (Memorias sobre el pauperismo)*. Madrid: Trotta, 2003, p. 49.

Com ja hem dit, les experiències viscudes ens determinen, ens estructurèn. Saber «sobreviure» a les contradiccions del temps que ens toca viure és una missió necessària que cadascú ha de fer personalment, però que no sempre es fa de manera conscient i fins i tot pot ser que hi hagi qui ni tan sols se la plantegi, transitant per la vida deixant-se endur per la dinàmica imperant, sense qüestionar-se l'ordre establert. És en aquest punt en què l'educació rebuda es pot convertir en un antídoto que ens ajudi a prendre decisions i evitar que es dictin des d'un exterior hostil. L'educació ens pot ajudar a escollir per nosaltres mateixos, de manera més conscient, i decidir quin és el nostre posicionament en el món.

Qualsevol reflexió sobre la pobresa parteix d'un biaix personal. Als extrems hi haurà persones que ni tan sols s'hagin plantejat viure d'una altra manera de com sempre ho han fet, sense una consciència clara de si són pobres o rics. La reflexió d'algú que ha normalitzat tenir aigua corrent a casa, segurament serà molt diferent de la d'una persona que, per exemple, hagi de fer cada dia un trajecte a peu per aconseguir una mica d'aigua. En l'anomenat Primer Món, sovint les catàstrofes són viscudes a través dels mitjans de comunicació com espectacles, fet que provoca una certa indiferència que acaba funcionant com una estratègia de protecció davant el dolor aliè. En l'extrem oposat, en l'anomenat Tercer Món, la indiferència fàcilment esdevé resignació. Hi ha, però, un element que ho ha canviat tot, i és l'accés a les imatges (televisió, internet...) que provoca una idealització d'Occident, especialment entre la població jove del Tercer Món. Tot i així, sabem que en el confortable Occident també hi ha persones que el sistema les considera pobres, però que manifesten que no ho són perquè viure lluny del confort és per a ells una forma de vida escollida, per tant, no ho són.

La percepció que tinguem de la pobresa ens permet identificar allò que desitgem, tot i saber que segurament mai

no ho podrem posseir. Així doncs, com que vivim en un món globalitzat i sabem, perquè ho podem «veure», com es viu en l'opulència o en la misèria, esdevé necessari tenir un parer clar i no restar-ne indiferents. Això, però, és complex a menys que es tinguin interioritzats i assumits valors com l'empatia, la solidaritat, el bé comú... No es tracta, com diu la dita, que «la ignorància ens faci feliços», sinó saber relativitzar la idea de tenir, de posseir. Quan s'ignoren les possibilitats, no hi ha desig; en canvi, si les coneixem, llavors es posen en joc altres qüestions, com ara, la renúncia, l'espera o les limitacions pròpies i alienes.

Vull destacar que la percepció que cadascú té de la pobresa l'afecta talment com si fos certa, encara que no ho sigui, perquè ho és per a la persona que la sent com a tal. És a dir, hi ha persones que poden sentir-se pobres, malgrat que tenen tot el necessari per viure. L'entorn ens imposa què s'ha de posseir, i segons com sigui percebuda aquesta pauta, la persona es pot sentir pobra, els altres així la poden considerar, i en conseqüència aquesta pobresa és viscuda com una realitat. Un infant, un jove (ben alimentat, amb habitatge i salut) que passa les tardes d'oci deambulant per un centre comercial on sistemàticament és bombardejat amb la idea de consumir, sabent que no podrà posseir allò que voldria, és probable que «se senti pobre». I si aquesta és la seva percepció, efectivament és pobre.

La *pobresa* ha esdevingut un concepte complex que demana matisos. Si el punt de partida és estrictament la definició «el que és necessari per viure» estaríem parlant, com ja hem dit, dels béns materials bàsics (menjar, aixopluc, vestir, i poca cosa més), però ens cal parlar d'altres coses que no són imprescindibles per a la supervivència però que poden ser perfectament necessàries. L'accés al descans, a l'oci, a la cultura... en són exemples. És humà voler-les sense ignorar que vivim en un món on els recursos naturals s'estan exhaurint, i el col·lapse el sentim a prop. Per això cal mar-

car límits al desig, però, qui els fixa, qui gosa contradir els mercats, el creixement sostingut infinit?

Crec que no hi ha motius per ser gaire optimistes, els canvis que suposen renúncia o decreixement són combatuts amb molta virulència i defensar el decreixement i la redistribució de la riquesa ens aboca a no ser competitius i aquest argument posa la pobresa en boca de la dreta política, i es converteix en una amenaça per a nosaltres mateixos.

La pobresa en el món és estructural i no és possible combatre-la per minvar-ne els efectes sense apel·lar a les essències de la democràcia. Cal fer-ne un tractament global i posar els valors democràtics al centre del discurs; les intervencions individuals, benvingudes siguin, però no tenen la força necessària per provocar canvis significatius. Tocqueville, en el seu cèlebre text *La democràcia a Amèrica*², parlava de la igualtat i la llibertat com dues condicions necessàries per a la democràcia, l'una sense l'altra ens situa irremeiablement en el caos. La igualtat sense llibertat ens condueix al totalitarisme, i la llibertat sense igualtat, al desordre absolut. L'autor francès explica que és perfectament possible definir la igualtat, però no passa el mateix amb la llibertat, perquè hi ha una idea de llibertat diferent en cada persona, és subjectiva, com també ho és la idea de pobresa. Erradicar la pobresa imposant una igualtat de mínims no és factible perquè equivaldria a suprimir la llibertat individual. Una solució possible passa necessàriament per conjugar la individualitat amb la col·lectivitat. D'aquesta manera, les decisions individuals, que han de ser fruit d'una reflexió i no d'una intuïció, són decisions respectables sempre que es trobin dintre d'uns límits acordats socialment. La part individual és competència de l'educació perquè implica neces-

2. Enrique AGUILAR, *Alexis de Tocqueville: una lectura introductoria*. Buenos Aires: Editorial Sudamericana, 2008.

sàriament l'existència de valors que han de ser transmesos, i l'escola, com a agent principal, s'ha de decantar i treballar en aquesta direcció. El repte és majúscul.

No hi ha solucions màgiques. La pobresa ha estat sempre present i l'erradicació total és una utopia. No obstant això, cal fer feina cada dia per acostar-nos a aquest ideal: es tracta d'una posició possibilista i no catastrofista.

Centrem-nos ara en com es pot tractar la pobresa des de l'escola. D'entrada s'han de reivindicar les bones pràctiques, que n'hi ha, però que sovint queden amagades sota les pressions socials i les modes transitòries. A continuació i, com ja s'ha dit, cal prendre partit de manera ferma i exigir a la política l'harmonia necessària; educació i política no poden practicar discursos allunyats i inconnexos. En tercer lloc, visitar les idees pedagògiques que al llarg de la història s'han fet, plantejaments que contribueixen a formar persones amb els valors necessaris per esdevenir activistes convençudes i prendre partit en un món complex.

És difícil fer una tria de quines són aquestes propostes més idònies, segur que seria una llista parcial i aquest objectiu supera les limitacions d'espai d'aquest escrit. Suggerixo, per exemple, centrar-nos en Ovide Decroly³, perquè és un autor que connecta de manera directa escola i societat. El lema del seu projecte és «fer una escola de la vida i per a la vida», en què planteja els seus cèlebres centres d'interès basats en dues idees, el coneixement d'un mateix i el coneixement del món natural i social. A partir de la satisfacció de les necessitats naturals –alimentar-se, protegir-se, defensar-se dels perills– i de la producció referida al treball de forma solidària, és fàcil establir la connexió entre la proposta de Decroly i la pobresa. L'autor pretén que l'alumne

3. Nicola ABBAGNANO i Aldo VISALBERGHI, *Historia de la pedagogía*. México: Fondo de Cultura Económica, 2015, p. 645-648.

tingui un esperit crític coherent amb els seus interessos i en relació amb el món, assentant les bases perquè l'infant estigui en posició de valorar l'alimentació, l'aixopluc... com a necessitats que cal defensar. Una pregunta que sorgeix és: pot un infant educat en una societat opulenta entendre què és la pobresa si no ha viscut experiències que l'acostin a l'escassetat, a haver d'esperar, a haver de renunciar, a haver de lluitar contra els elements per aconseguir l'àpat o el des-cans? No estem sobreprotegint els infants fins a l'absurd, sense permetre'ls tenir les experiències necessàries per entendre el món complex que els tocarà viure?

En molts projectes educatius d'escoles del nostre entorn fàcilment trobem, en l'apartat destinat a definir la institució i els seus objectius, idees com ara «formar persones solidàries, compromeses, crítiques, democràtiques, que sàpiguen compartir» i un llarg etcètera de bones i molt necessàries intencions.⁴ Els valors ja estan situats en el marc teòric dels centres i són allò que l'infant necessita per trobar el seu lloc en un món complex, amb esperit crític i poder definir el llin-dar de la pobresa amb un criteri més ajustat, més sostenible, més solidari, més ètic. És responsabilitat dels agents educa-tius fomentar aquest esperit crític. Pensar que «sorgirà» de manera espontània és tenir una visió de la pedagogia, en pa-raules de Gramsci, involucionista.⁵ Les persones crítiques, segures d'elles mateixes, poden entendre la renúncia, la re-distribució de la riquesa, la justícia social. És per tot això que l'antídoto a la pobresa és erradicar la indiferència envers el patiment de l'altre, implicar-se en el món, ser actiu, pren-

4. Escola Tiziana/Escola França/Institut Miquel Tarradell/Escola Joan Pelegrí/Escola Thau/Jesuïtes Sarrià i Comunitat d'aprenentatge Escola Joaquim Ruyra de l'Hospitalet de Llobregat (Projectes educatius de cen-tre). S'han consultat altres PEC amb idèntics resultat.

5. Antonio GRAMSCI, *La alternativa pedagógica*. Barcelona: Editorial Fontamara, 1981, p. 186-187.

dre partit. El fet que, com no pot ser d'una altra manera, aquests objectius presideixin⁶ els projectes educatius dels centres significa que conceptualment la comunitat educativa en la seva immensa majoria n'és plenament partidària. Una altra cosa és veure com es concreten aquestes idees, en quines accions, de quina manera, de quins recursos es disposa, etc. L'escola està saturada d'encàrrecs socials cada cop més diversos i això provoca que el sistema es refugii en el currículum i les bones intencions, expressades en els projectes educatius, corren el risc de romandre en una mena d'estat letàrgic.

Fem una proposta entre moltes que es poden incentivar. Atès que la major part de centres escolars gestionen el menjador escolar, iniciatives com ara la seva gestió amb la implicació directa de l'alumnat lluitant contra el malbaratament alimentari no ha de ser entesa com un acte de cara a la galeria per netejar consciències, sinó com una actitud ferma, convençuda, no subjecta a opcionalitat, una actitud militant que ens proporciona la satisfacció, no de fer el bé, sinó de fer-ho bé. L'associació Espigoladors treballa contra el malbaratament alimentari i proposa accions que acosten l'alumnat a la pagesia, espigolant els camps collits i recollint aliments que, perquè no tenen el color o calibre exigint al mercat, són sistemàticament menyspreats i llençats. En aproximadament tres hores es pot collir gairebé una tona d'aliments en un camp de mitja hectàrea que ja ha estat collit prèviament. Aquesta acció d'espigolar (pràctica ancestral a la pagesia) i veure com els aliments són destinats a tota mena de recursos és un bon antídoto contra la indiferència. Però el seu projecte va més enllà perquè també vol arribar a d'altres qüestions sobre l'alimentació que són també actu-

6. No cal fer una lectura extensa dels PEC, a l'inici tots tenen l'aparat visió, missió i valors del centre.

als. Una d'aquestes arestes és entendre la necessitat d'una nutrició saludable i veure que la pobresa alimentària infantil, que és una evidència a gairebé tot el món, també ho és en les societats opulentes. És probable que sigui present entre el nostre alumnat, i en aquests casos generalment, és deguda a la sobrealimentació, amb efectes demolidors que condicionen la salut dels infants, una alimentació basada en productes energètics, que paradoxalment són molt més econòmics, condiciona no només la salut dels infants (sobrepès, diabetis...), sinó també el seu futur per l'impacte que té en el seu desenvolupament cognitiu.⁷ Només apunto dues idees, però la qüestió és molt més àmplia i també directament imbricada amb els continguts curriculars actuals.

Hi ha altres iniciatives que de ben segur s'estan fent i que treballen en coherència amb els objectius dels projectes educatius. És a dir, de bona feina se'n fa, i molta, però no prou perquè arribi a tots els centres. Cal, doncs, recuperar, allà on calgui, un cert estil de fer escola, d'equips educatius compromesos amb projectes de centre forts, sense abaratir el currículum i això també implica invertir més, dotar de recursos. Calen les dues línies alhora i sobretot cal un debat permanent i en profunditat. Fem-lo!

En resum, i a tall de síntesi i de cloenda, hem d'assenyalar els següents punts. La pobresa és un concepte massa ampli i ambigu que es presenta de moltes maneres; ens centrem a la societat occidental, on la vivència de la pobresa és molt personal i depèn de la percepció de cadascú; les experiències i l'educació rebuda poden ser determinants (en un sentit o altre); cal revisar les propostes clàssiques, en

7. Diana F. JYOTI, Edward A. FRONGILLO i Sonya J. JONES, «Food insecurity affects school children's academic performance, weight gain, and social skills». *The Journal of nutrition*, vol. 135, núm. 12, 2005, p. 2831-2839. doi: 10.1093/jn/135.12.2831.

aquest text es proposa Decroly; descobrir noves propostes, com Espigoladors i, finalment, és necessari fer un debat en profunditat (política i educació).

